

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 271.2-9«12»-725-67

Георгій КОЖОЛЯНКО

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА РУСИ З МОНГОЛАМИ У XIII СТ.

У статті досліджено взаємовідносини українського християнського духовенства з монголо-татарами у 40 – 80-х роках XIII ст. за матеріалами священної для монголів книги Яси та монгольських охоронних грамот – ханських ярликів.

Ключові слова: грамота, закон, наказ, віра, священники, язичництво, мусульманство, християнство.

Георгій КОЖОЛЯНКО

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА РУСИ С МОНГОЛАМИ В XIII В.

В статье исследовано взаимоотношения украинского христианского духовенства с монголо-татарами в 40-80-х гг. XIII в. по материалам священной для монгол книги Ясы и монгольских охранных грамот – ханских ярлыков.

Ключевые слова: грамота, закон, приказ, вера, священники, язычество, мусульманство, христианство.

George KOJOLIANKO

THE MUTUAL RELATIONS OF ORTHODOX CLERGY OF RUS WITH MONGOLS IN XIII AGE.

In the article are investigational mutual relations of the Ukrainian christian clergy with Mongolo-Tatars in 40-80 th XIII age. on materials sacred for mongol of book Yasy and mongolian chapters of immunity – khan labels.

Keywords: deed, law, order, faith, yazichestvo, islam, khristiyanstvo.

В історичній, етнологічній та теологічній науках традиційно поширеною є думка про руйнування християнських церков, монастирів при захопленні, підкоренні і володінні землями Київської Русі монголо-татарами. Проте науковий аналіз писемних джерел XIII ст. засвідчує дещо інше, від усталеної раніше, картину щодо ставлення монголо-татар до християнської церкви на Русі, а також характер стосунків останньої з монголо-татарами.

Окремі спроби науковців показати справжній стан справ у відносинах християнських священнослужителів і монголо-татарських зверхників [2, 4, 6] і далі залишаються поза належною увагою історико-теологічної науки як у світі, так і в Україні.

Монголо-татари залишили у житті українського народу великий слід. Вони досить довго володіли українськими теренами, неодноразово

здійснювали грабіжницькі набіги, захоплюючи в полон людей, руйнуючи житлові споруди тощо. Виникають питання, а які ж були відносини монголо-татар з українською церквою?

На 1205 рік одному з монгольських керівників племені монголів Темучину (Темуджину) вдалося підкорити і об'єднати інші племена і заснувати досить могутню велику монгольську державу, а його самого на з'їзді ханів було проголошено великим Ханом, що монгольською мовою звучало як Ченгис-Хан. Ці об'єднані племена з того часу стали зватися подвійним іменем монголо-татари. За своє життя (72 роки) Чингіз Хану вдалося підкорити під свою владу північний Китай, Тибет, Туркестан, Хіву, Бухару й ряд інших земель. Перед смертю, у 1227 році, він поділив свою державу на чотири каганати (улуси) поміж трьома синами і онуками від померлого четвертого сина. Один з цих ханів – улуса Кипчака – невдовзі підкорив Русь.

Ще 1223 року відбулось перше жакливе знайомство українських військ з монголо-татарами. Війська Чингіз Хана розбили половців у половецькому степу і наблизились до українських земель. Половці попросили допомоги у галицького князі Мстислава Мстиславовича, який був жонатий на дочці половецького князя Котяна.

16 червня 1223 р. на річці Калці (нинішня назва Кальміус), що впадає у Азовське море, відбувся бій між українським військом і монголо-татарами. Результати битви були жахливими для українців – загинули десять князів, а воїнів було вбито «многое множество, много без числа» [7, с. 745]. Однак монголо-татари не розвинули далі свого наступу і несподівано відступили назад на схід. Проте після смерті Ченгис-Хана, коли великим ханом став Оготай (Угедей), велика армія монголо-татарів під командуванням його племінника Бату (Батия) пройшла через Волзьку Болгарію, винищивши її населення, і при кінці 1237 року підійшла до Русі. Були захоплені в північній Русі міста Рязань, Коломна, Москва, Суздаль, а у лютому 1238 р. і Володимир. Далі монголо-татари зруйнували міста Ростов, Ярослав, Переяслав, Твер. 4 березня 1238 р. на річці Ситі був розбитий великий князь Юрій Всеволодович.

З півночі монголо-татари повернули на південь на українські терени Чернігівського князівства, але тут отримали належну відсіч (відома битва під Козельськом тривала сім тижнів) [7, с. 781] і змушені були повернути в половецький степ, знищивши половців вщент.

Однак уже 1239 року монголо-татари знову напали на Україну. Вони спалили Переяслав, Чернігів і підійшли до Києва, але штурмувати побоялись. Лише зібравши армію всієї орди, Батий у грудні 1240 р. захопив і спалив Київ, а мешканців було перебито [3, с. 250-251]. Далі вони спалили Володимир-Волинський, Галич і продовжили рух на Угорщину і Польщу, але вже 1242 р., ослаблені опором українських військ, повернули назад у половецькі степи.

На українських теренах вони залишили згарища від міст і сіл та побитих мешканців. Старих і дітей вбивали, а молодих забирали у полон.

Як зазначав один з керівників православного українського духовенства середини ХХ ст. митрополит Іларіон (Іван Огієнко): «Вища церковна ієрархія, як і влада світська, не виявила якогось організованого опору монголам чи бодай рятування людей від загибелі. У всякому разі організованого голосу свого не подала» [6, с. 58-59].

Серед причин, які визначили таку поведінку церковної ієрархії і світської влади, традиційно виділяється в першу чергу те, що монгольський напад був дуже несподіваний та постійні непорозуміння, незгоди між князями: «Князі не об'єдналися навіть перед найстрашнішою руїною, і не помогли один одному» [6, с. 59].

Але чи тільки ці були причини? Науковий аналіз джерельного матеріалу вказує, що були і інші причини, які переважно замовчуються. При аналізі питань, які виникають щодо позицій українського духовенства до монголо-татарських завойовників, потрібно врахувати і те, що християнство за ці кілька століть, від часу хрещення Русі до ХІІІ ст., не стало пануючою духовною ідеологією. Фактично існувало двовір'я (християнства з язичництвом) ще багато століть. Відповідно християнські зверхники, від керівників церкви і до священиків громад, намагалися використати завойовників у своїх намірах утвердитися в суспільстві, заручитись їхньою підтримкою. Чіткий прояв цієї причини можна спостерігати за науковим аналізом ханських ярликів, які отримувало православне духовенство Русі від монголо-татар. Також відповідь на поставлене питання ми отримаємо, проаналізувавши відносини монголів до православної церкви і її духовенства.

Як було зазначено попередньо, не завоювавши Європу, монголи вернулись на Схід у половецький степ аж до берегів Волги і звідти хан Батий став правити всією Руссю, яку було названо Ордою Саранською, або Золотою Ордою (Батий побудував свою столицю недалеко від м. Астрахані і назвав її Сараєм, що означало «пишна палата»). Разом з тим Русь стала васальною землею монголів, якою правив великий хан Угедей у Каракорумі відповідно через свого хана Батия.

Варто згадати і про те, що при наближенні у 30-ті роки ХІІІ ст. монголо-татар до українських теренів українське православне духовенство покидало Русь. Митрополит Київський Кирило ІІ прибув до Києва 1237 р., як свідчить Новгородський літопис: «Того же Лета приде митрополить гречинь из Никей в Киев, именем Есиф» [5, с. 285]. При зруйнуванні Києва 6 грудня 1240 року його в Києві вже не було, і про його вбивство чи переслідування монголо-татарами ніде в літописах не згадано, відповідно І.Огієнко робить висновок, що він ще до нападу завойовників покинув Київ і українські землі [6, с. 73].

Руські князі зобов'язані були йти «на поклін» у монгольську Орду для вирішення різних своїх справ, особливо коли прагнули отримати дозвіл на кращий регіон (уділ). Відповідно «усі руські князі легко топтали дорогу в Орду, доносячи один на одного й вислужуючись перед ханом» [6, с. 61].

Проте ходили в Орду не тільки князі, а й митрополити та єпископи для свого визнання та прав для православної церкви. Як правило, митрополити

та єпископи їздили до Орди разом з князями. Часто доводилось їздити і до Каракоруму – до великого хана. Лише 1279 р. такі поїздки стали рідкістю, оскільки хан Хубілай (Кублай), завоювавши увесь Китай, переніс столицю до Пекіна. Відтоді всі справи як князі, так і священнослужителі вирішували у ханів Сараю.

Встановивши панування над Руссю, монголи зовсім по-іншому поставились до православної церкви Русі, ніж у час військовий. Якщо у час захоплення українських теренів монголи руйнували церкви, вбивали духовенство, то у мирний час їх політика змінилась. Вони проявляли терпимість до православного духовенства, як і до інших церков, надали їм права, якими ті користувались раніше.

Вважається, що причиною великої релігійної терпимості монголів було те, що вони були язичниками, відповідно ідеологічно віротерпимими. Язичники взагалі ставляться терпимо до всіх вірувань, не знаючи однієї найкращої віри [6, с.62].

Наприклад, великий хан Мангу так відповів монаху Рубруквісу, коли той запропонував йому від імені французького короля Людовика Святого прийняти християнство: «Ми, монголи, віруємо, що є (для всіх народів) один Бог, яким ми живемо й яким умираємо, і до нього ми маємо справедливе серце; але як Бог дав руці різні пальці, так і дав людям різні путі спасіння. Вам дав Бог Питання, та ви, християни, не бережете його, а нам дав волхвів (divinatores) і ми робимо все, що вони наказують нам, і живемо у спокої» [1, с. 18].

Про ставлення хана Мангу до представників інших церков той же Рубруквіс вказував: «У нього у звичаї, щоб у ті дні, які його волхви визначають як святкові, або на які як на свята, вкажуть йому священники несторіани, приходили до нього перше священники християнські в своєму одязі і молилися за нього, і благословляли його чашу, щоб по відході їх приходили священники мусульманські (мулли) й робили те саме, і щоб по них приходили священники язичницькі (жерці) і робили те саме» [1, с. 19].

Відомий мандрівник Марко Поло писав про великого хана Хубілая, що при його палаці були служителі різних вір і що вони молилися за хана: « На Великдень, знаючи, що це одне з головних християнських свят, великий хан наказав усім християнам явитися до нього й принести з собою те Священне Писання, що є Четвероєвангелієм. Обкадивши врочисто ладаном цю книжку, він благоговійно поцілував її, те саме мусили зробити, на його наказ, і всі присутні вельможі. Це в нього сталий звичай при кожному великому святі в християн на Різдво й на Великдень. Те саме чинив він і в свята сарацин, жидів і поган» [6, с. 63].

На запитання, чому він так поступає, хан Хубілай відповів: «Є чотири пророки, що їх поважають і обожнюють чотири різні народи світу: християни поважають Ісуса Христа, мусульмани – Магомета, жиди – Мойсея, а у язичників найвищий Бог Согоном-баркан, а я поважаю всіх чотирьох, і благаю про допомогу того, хто справді вищий усіх їх» [6, с. 63-64].

Монголи вважали й вірили, що священники є чарівниками, вони можуть наслати всяке нещастя, тому краще їх задобрювати.

Релігійні і політичні погляди монголів хан Тимучин у 1205 році виклав у книзі під назвою Яса, як книзі державних законів (слово «яса» означало заборону, наказ, закон). Яса складалась з п'яти розділів: 1.Порушення, які караються смертю. 2. Війна, її ведення і військовий лад. 3. Сім'я і родинний устрій. 4. Похвальні заслуги. 5.Різні заборони.

Ясу всі хани шанували і підтверджували. Тому цю книгу звать монгольським Євангелієм, або Кораном. Яса зобов'язувала монголів шанувати всі вірування й різне духовенство. Цей документ звільняв різне духовенство монгольської держави від всяких податків та повинностей. Цікаво, що Яса зараховувала до осіб духовних лікарів, жебраків, вчених, служителів храму. Всі вони також звільнялись від податків.

Окремою сторінкою у системі взаємовідносин монголів та православної церкви є створення православної єпископів у Сараї.

Відкрито протатарську позицію у православній церкві зайняв митрополит Кирило II. У 1248 р. Данило Галицький направив Кирила до патріарха Мануїла II у Нікею для освячення у патріарха. Як результат цієї поїздки, Кирило був висвячений на галицьку митрополію, а також на Київський митрополичий престол [4, с. 59]. Таким чином, вперше після хрещення України-Русі на митрополичий престол візантійський патріарх призначив русича-українця. Кирило був прихильно сприйнятий Ордою. У 1267 р. під час своєї другої поїздки до Орди він отримав від великого хана Манигу-Тимура ярлик для всієї православної церкви, який гарантував їй не тільки вільне існування, але й значні привілеї. Цей ярлик звільняв всі церковні маєтки від сплати податків як для татар, так і для руських князів. Ярликом всі церковні маєтності бралися під татарську опіку. Водночас ярликом на духовних осіб православної церкви покладался суворий обов'язок молитися за татарську владу та бути лояльними до татарської влади [1. – Т.ІІ, с. 33].

З включенням українських теренів до складу великої монгольської держави християнство стало поширюватись в Орді. У 1261 році при хані Берке була заснована в Сараї православна єпископів. Першим єпископом став Митрофан, який керував православною церквою Орди протягом 8 років. Лаврентієвський літопис 1261 року зазначає: «Того же Лета постави митрополит єпископа Сараю»[6. С. 65]. Християнська єпископія виникла з бажання самого хана. Після Митрофана, до початку 90-х рр. XIII ст. єпископом був Феогност (до 1291 р.). Відомі випадки, коли сарайські єпископи хрестили окремих монголів.

За розпорядженням хана єпископ повинен був кочувати разом з ханським наметом. Відповідно, знаходячись при ханові, він міг впливати на вирішення окремих справ дипломатичного характеру, які стосувалися Русі і сусідніх держав. В Орді було багато православного населення як з числа полонених, так і серед вільного населення. З 1269 р. вплив сарайського єпископа поширився і на Переяславську єпархію. Відповідно вся південна частина України до межі

Рязанської єпархії була під релігійною зверхністю Сарайського єпископату. В самому кінці XIII ст. було змінено назву Сарайського єпископату на Сарсько-Подонський. З ослабленням монгольської держави у 1460 р. єпископат було перенесено до Москви, а потім утворено Крутицьку православну єпархію.

В той самий час з середини XIII ст. монгольські хани переходять до магометанської віри. Зокрема, хан Берке став магометанином у 1258 році, а 1313 року від хана Узбека наступні хани були мусульманами. Проте своєї толерантної політики щодо до християнського православ'я вони не змінили.

Представники світської влади також інтенсивно контактували з монгольською верхівкою, практикуючи шлюби з монголами. Наприклад, ростовський князь Гліб оженився з дочкою хана Берке у 1257 році, князь Юрій Данилович взяв за жінку сестру хана Узбека. Відповідно перед одруженням монголки ставали християнками.

Як зазначає один з провідників і дослідників українського православ'я Іван Огієнко, монголи не переслідували українську православну церкву. Хани були терпимі до православ'я як тоді, коли вони були язичниками, так і тоді, коли стали мусульманами [6, с. 65].

Не втручаючись у християнську віру українців, хани вимагали й пошани до своєї віри. Зокрема всі, хто прибував до хана з Русі, повинні були ритуально пройти між двома вогнями і вклонитися образу померлого Ченгис-Хана. За відмову пройти такий обряд і відповідно вклонитися Чернігівський князь Михайло Всеволодович був убитий монголами. Другий подібний випадок стався 1270 року, коли за критику язичницької віри монголів був замучений в Орді князь Роман Олегович [6, с. 69].

За законами Яси смертна кара визначалась кожному монголові за неповагу як до православної віри, так і до віри монголів.

Таким чином, можна зробити висновок, що українська православна церква у час нападу монголо-татар, через цілу низку причин об'єктивного і суб'єктивного характеру, не виступила належно захисником простих людей, а в час монголо-татарського панування пішла на співпрацю із завойовниками. Київ залишався єдиним центром перебування православного митрополита на українських теренах. Єдність митрополії зберігалась до кінця XIII ст., а власне єпископат, який відав українськими теренами, що входили в Орду, перенесено до Москви тільки 1460 року.

Джерела та література: 1. Голубинский Е. История Русской Церкви. – М., 1901. – Т. II. – Ч. 1; 2. Григорьев В. О достоверности ярлыков, данных ханами Орды руському духовенству. – М., 1942; 3. Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 2; 4. Історія релігії в Україні. – Т. 2. Українське православ'я / За ред. П. Яроцького. – К., 1997; 5. Новгородская первая летопись. – М.–Л., 1950; 6. Огієнко І. Церква під монголами в XIII-XIV ст. / Збірник тисячоліття християнства в Україні 988-1988. Видання О. Баран, О. В. Герус. – Вінніпег, 1991; 7. Полное собрание руських летописей. – М., 1962. – Т. 2; 8. Черепнин Л. В. Памятники Русского Права. – М., 1955. – Т. 3.